

ры (конца XV и начала XVI столетия) // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – 1892. – Кн. 6. – Приложение. – С. 1-88.

4. Гумилевский Филарет Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 1. – 157 с.

5. Зимин А. Россия на пороге смутного времени. – М., 1979. – 452 с.

6. Карманов Ю.О. О начальной датировке монастырского богомоля в Новгороде-Северском // Сіверщина в історії України (Збірник наукових праць, випуск 5). – Київ-Глухів, 2012. – С. 96-102.

7. Курковский В. Описание Новгород-Северского Спасо-Преображенского первоклассного мужского монастыря // Черниговские епархиальные ведомости. Прибавления. – С. 32-279.

8. Маркиз В.И. Колокольня Спасо-Преображенского монастыря Новгорода-Северского // Проект ремонтно-реставрационных работ. Историческая записка. – К., 1985. – С. 3-15.

9. Маркиз В.И. Покои настоятеля Спасо-Преображенского монастыря Новгорода-Северского // Проект ремонтно-реставрационных работ. Историческая записка. – К., 1986. – Т. II. – кн. 3. – С. 5-17.

10. Похлебкин В.В. Татары и Русь. 360 лет отношений Руси с Татарскими государствами в 1238-1598 гг. – М., 2002. – 184 с. (www.spsl.nsc.ru/histori/descr).

11. Русина О.Б. Грамоты Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю (у копіях севського походження) // Український археографічний щорічник. – Київ, 1993. – С. 138-152.

12. Русина О.Б. З історії Сіверщини у складі московської держави // Сіверянський літопис. – 1996. – № 2-3. – С. 18-26.

13. Русина О.Б. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – 220 с.

14. Скрынников Р. Государство и церковь на Руси XIV-XVI веков. – Новосибирск, 1991. – 397 с.

15. Субтельний О. Історія України. – К., 1993. – 514 с.

16. Хойнацкий А.Ф. Патерик вольно-почаевский. – Житомир, 1997. – 496 с.

17. Чурочкин А. Путивльская земля в X – начале XX века (церковно-археологический очерк). – Путивль, 2010. – 360 с.

Карманов Ю.А. Политические факторы возрождения Новгород-Северского Спасо-Преображенского монастыря в XVI в.

В XVI в. Северщина переживает важные события: выход из-под власти Великого княжества Литовского, развал Золотой Орды и присоединение к молодому Московскому царству. На таком политическом фоне мы наблюдаем явный расцвет одного из крупнейших в регионе Спасо-Преображенского монастыря. Важную роль в возрождении этого и других монастырей Северщины играют московские монархи XVI века.

Ключевые слова: Северский Спасский монастырь, грамоты, Иван Грозный, усиление границ, идеологический институт.

Karmanov Yu.O. Political factors (causes) of revival (flourishing) of Novhorod-Siversky's monastery in the XVI-th century

In XVI century Siverschina lived through important developments: the disaffiliation from the power of the Grand Duchy of Lithuania, the collapse of the Golden Horde and the joining to the young Moscow kingdom. On such political background, we see a clear flourishing of one of the largest in the region of Spaso-Preobrazhenskyi monastery. Moscow monarchs of the XVI century play an important role in the revival of this and others monasteries of Siverschina.

Key words: Severskyi Spasskyi Monastery, letter of recognition, Ivan the Terrible, the strengthening of borders, ideological institution.

14.03.2013 р.

ТАКТИКА ОБЛОГИ І ОБОРОНИ УКРІПЛЕНИХ ПУНКТИВ ОСМАНСЬКИМИ ВІЙСЬКАМИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XV – XVII СТ.

У статті розглянуті питання, пов'язані з розвитком тактики облоги та оборони укріплених пунктів османської армії в другій половині XV–XVII ст. Розкриваються прийоми і способи здобуття ними міст і фортець, особлива увага звертається на застосування гармат під час облоги фортець (міст).

Ключові слова: османи, фортеця, облога, штурм, артилерія, поступова атака, активна оборона, запозичення.

*«Польову справу з турками можна назвати іграшкою, але в містах справи з ними кровопролитні»
Г.О. Потьомкін [1, 123].*

У всі часи свого знаходження на землях нинішньої України османи вели численні і кровопролитні війни. Вони були серйозним, добре підготовленим і озброєним противником. Багато в чому військово мистецтво османів було пов'язано з їх здатністю вчитися військовій справі, переймати передові прийоми ведення бойових дій. Так османи швидко перейняли у своїх противників найбільш сучасну зброю – гармати і рушниці, а також тактику оточення своїх таборів возами. У 1388 р. османи використали артилерію проти караманів, у 1389 р. на Косовому полі та у 1396 р. під Нікополем. Процес освоєння вогнепальної зброї тривав майже півстоліття. Починаючи з 20-х рр. XV ст. гармати застосовувалися під час облог. Турки є винахідниками багатьох знайомих нам артилерійських технологій: перехресний вогонь, послідовна стрільба з рознесених батарей, вогнева завіса на куртину перед початком штурму, відкидні мантелети, що прикривали артилерійський розрахунок під час перезаряджання гармати, а також пом'якшення кладки артилерією середнього калібру, перш ніж важка артилерія завдасть остаточного удару [2, 19].

Османи вміли і часто успішно вели облоговий і оборонний бій щодо захисту своїх або захоплених раніше міст і фортець. Власне і вся історія їх завоювань на землях нинішньої України почалася з облоги і взяття Кафи (сучасна Феодосія) в Криму. Але, на жаль, так сталося, що в сучасній Україні проводиться лише невелика кількість досліджень щодо вивчення тактики облогового і оборонного мистецтва турків-османів, і це незважаючи на той факт, що майже третина території нашої держави майже 300 років знаходилася у складі Османської імперії, українці вели нескінченні війни з турками та татарами, запозичували не тільки трофейну зброю, але і частину їх військового мистецтва, зокрема і з питань облоги та захисту

укріплених пунктів, що у свою чергу призводило до вдосконалення організації і тактики дії війська козаків-українців. Питанням тактики облоги та оборони міст та фортець військами османської імперії у своїх дослідженнях приділяли увагу Евлія Челебі [3], А. Кримський [4], Г. Іналджик [5], В. Заруба [6], Д.С. Єремєєв [7], В.В. Яковлев [8], М.В. Горелик [9] та ін.

Отже у 1422 р. османи, хоча і не дуже вдало, застосували гармати під час першої спроби узяти Константинополь. Однак через вісім років, у 1430 р., османська облогова артилерія багато у чому сприяла падінню другого за значенням міста Візантії – Фессалонік, а також і самого Константинополя у 1453 р. Візантійські автори зберегли багато відомостей про техніку облоги. Лаонік Халкоконділ писав, що «... цар негайно з різних боків підсунув до міста багато облогових гармат, встановив дві гармати і почав бити по міській стіні. Одну гармату він поставив проти палацу еллінських царів, іншу – проти так званих воріт Романа, за якими стояв сам еллінський цар. І в багатьох інших місцях турецького табору були встановлені гармати, з яких стріляли по еллінам». При цьому «... з гармат стріляли таким чином. Спочатку стріляли з гармат менших розмірів, що стояли по сторонах великої. Пускали камені вагою по півталанту. Ці два камені руйнували стіну. Услід за ними метали великий камінь вагою в 3 таланти. Він обрушував значну частину стіни» [10]. Під час облоги османи активно використовували не тільки артилерію, але і ручну вогнепальну зброю. Халкоконділ повідомляв, що відразу після того, як Константинополь було щільно обложено османськими військами, «...яничари і останнє військо, що було в таборі, принесли з табору до міських стін і засипаного рову обтягнуті білою і червоною повстю облогові щити. Зробивши насип в зовнішньої сторони рову і виконавши в ній отвори, вони стріляли в еллінів з гармат, пускали стріли...». І хоча можна погодитися з думкою Д. Уварова, що Константинополь був узятий все-таки в результаті рішучого штурму, проте саме артилерія зробила можливим його успіх [10].

У 1474-1475 рр. імперія підкорила Кримське ханство, захопила генуезькі колонії Азов, Кафу-Феодосію, Сугдею-Судак. Крім них, у Причорномор'ї виникли турецькі міста Акерман, Бендери, Очаків, Керч, Анапа, Темрюк [11, 13]. В історичному творі Ашик Паша-оглу «Теваріх-і Ал-і Осман» («Османська династична історія») [12, 154-157] облога і узяття Кафи описані наступним чином: «У цьому розділі розповідається про те, що Султан Мехмед Хан Газі відправив свого слугу Гедік Ахмеда на завоювання Кефе, про те як Кефе був завойований і які були взяті фортеці... В один із днів вони увійшли в порт Кефе. Відразу

ж вистригнули. Вийшли на сушу. Були викопані траншеї і встановлені гармати... Почавши атаку, газі¹ вступили у війну. Вночі та вдень вони не давали невірним спокою. ... На третій день невірні попросили про пощаду. Ахмед Паша їх простив. На п'ятий день ворота фортеці були відкриті. Фортеця була завойована...» [13, 362-365]. Після цього до найближчих фортець було відправлено кілька кораблів. Вони захопили Азак (Azak), Ябугермен (Yabugermen) і усі фортеці узбережжя аж до черкаських маєтків. Потім прийшли до Мангупу (Menkueb). Зупинилися біля фортеці, встановили гармати. Але облогою захопити цей укріплений пункт не вдалося, тоді застосували хибний відхід і засідку, внаслідок чого були захоплені ворота, а потім і сама фортеця [13, 362-365].

У 1604 р. після узяття містечка Таркі в Дагестані князем Бутурліним його обложив загін турок разом із прихильниками шамхала. Опинившись у скрутному становищі, князь вступив у переговори з метою здати фортецю в обмін на можливість піти. Його обманули. Коли росіяни покинули Таркі й рушили на північ, на них напали та перебили більшу частину загону. Турки, скориставшись загибеллю більшої частини російських військ, що послабило гарнізони фортець, захопили і знищили Койсинський та Сунженський остроги. Але Терське містечко відбило усі атаки. Так і не зумів узяти його, противник відступив [11, 17].

Уміння грамотно осаджати фортеці продемонстрували османські воєначальники при облозі Нижньодністровських фортець – Таванська і Кизикермана, Акермана. Сераскир Алі-паша привів підкріплення – 10 тис. яничарів. Вони безперервно штурмували фортеці і вели артилерійський обстріл, буквально засипавши обложених бомбами, снарядами і гранатами. Це змусило обложених насипати в Кизикермані ще один вал. Коли фортеця встояла в загальному штурмі, вони застосували підкопи й підірвали одну з кизикерманських веж. У пролом кинулися яничари, а татари долали стіни за допомогою штурмових драбин.

Глибокі шанці підвели османи під стіни Таванська. З двох сторін вони увійшли в рів і підкопали 3 бастіони. Після підриву підкопу почався загальний штурм оточеної з усіх боків фортеці. Наступаючих в проломі і яничар, що підіймалися по стінах, підтримувала артилерія турецької флотилії. У наступному штурмі Алі-паша наказав насипати біля фортеці вал вище таванських бастіонів, щоб можна було обстрілювати гарнізон зверху вниз. В облозі фортець були задіяні Юсуп-паша, Кечі-паша, Дервші-Ахмед-паша на чолі з сераскиром Ахмед-пашею. Тільки підхід сильного російсько-українського підкріплення (20 тис. чол.) змусив османів зняти облогу [6, 137-138].

¹ Газі – воїн за віру.

В облоговому бою османи часто вдавалися і до військової хитрості. Так, в 1460 р., коли гарнізон одного з найбільш укріплених замків – Кастріци після наполегливої оборони понадіявся на слово честі османів, все рівно не уникнув смерті. 300 чоловік триумфально стратили на площі [14, 105]. Віроломство османів проявилось і в 1517 р., коли взявши Каїр без особливих труднощів, так як задалегідь була проголошена амністія для всіх, хто здасться, 50 тис. чол. були обезголовлені [14, 141].

Отже, щоб узяти укріплене місто, османи блокували його (оточували з усіх сторін) і розоряли округу, при необхідності будували невеличкі укріплення (наприклад, так вони поступили під час облоги Бруси у 1326 р. і Константинополя у 1453 р.). З фортеці не випускали жодного чоловіка і ззовні жодного не впускали. При можливості відводили від обложеного пункту воду. До захисників відправляли парламентаря з пропозицією здатися, а також з метою розвідки стану укріплення і морального духу оборонців та їх залякування. Якщо обложений гарнізон не здавався, приступали до підготовки штурму, під час якої під укриттям з плотів облаштовували артилерійські батареї, копали траншеї і апроші для укриття штурмуючих колон та з метою наблизитись до противника на відстань кидка. Для проведення земляних робіт у такому обсязі османська армія мала, як правило, велике число землекопів і робітників. Яничарам видавали порох, бомби, запали, шанцевий інструмент. Роботи проводили переважно вночі, що зводило втрати до мінімуму. Таким чином поступово наближались до фортечного рову. Одночасно з цим майже безперервно і дуже тривалий час вели обстріл укріпленого пункту. Наприклад, під час другої облоги Чигирини за 22 врахованих днів облоги турки випустили з 31 облогової гармати та 15 мортир 17329 снарядів (12704 ядра та 4625 гранат) [10]. Оборонців знищували рушничним та гарматним вогнем, а стіни укріплень руйнували за допомогою артилерії великого калібру або підкопів (мін). Причому гармати великих калібрів виготовляли у ході облоги, оскільки чушки було легше транспортувати, ніж величезні стволи. Під час осад османи будували і дерев'яні підйомні гарматні платформи, які можна було піднімати із-за земляного насипу або ховати за нею. Для ведення облогового бою ще до 1481 р. були сформовані полки мортир (хумбарачилар), бомбард, гренадерів, мінерів і брандерів. Також були сформовані полки саперів (лаїмчилар) і інженерів. Всі ці частини відносилися до артилерії і комплектувалися капікулу. Хумбара-чилари застосовували мортири (хавайі), бомби (хумбара) із скла або чавуну, а також гранати (хумбараси) із скла або бронзи [15, 20-21].

Лише тоді, коли під прикриттям вогню артилерії ті, що облягали, доводили траншеї до самого фортечного рову, коли артилерія противника була приведена в мовчання, а оборонні укріплення були зруйновані або серйозно пошкоджені, лише тоді війська османів йшли на штурм. Для наближення до стін використовували великі, плетені з лозини, щити, які несли перед собою, а самі мури долали за допомогою важких драбин, що призначалися для того, щоб по ним могли влізти з обох сторін, знизу і зверху, а також через проломи. Під час штурму активно використовували стрільбу з усіх видів зброї і доповнювали усе це сильним шумом, що походив від бою барабанів і від крику людей. Таким чином, ми можемо бачити класичний приклад поступової атаки фортеці, що поєднує традиційне її повне оточення і блокаду, доповнену інтенсивними земляними роботами [10].

Вся історія османів у Північному Причорномор'ї рясніє описами оборони османами міст і фортець. Не раз козаки спустошували їх прибережні поселення. Так, на Синоп вони нападали в 1575, 1614, 1615, 1616, 1630, 1632 рр. Загони легких судів проривалися донськими рукавами або через Міус і інші сусідні річки, а звідти волоком до Дону. Міуським шляхом користувалися і запорожці, потрапляючи потім через волоки в припливи Дніпра. У 1624 р. 80 човнів нагрянули в Кафу, погромили місто, побили багатьох татар і звільнили тисячі невільників і невільниць, зібраних на тутешньому ринку. Інший загін напав на м. Неокоріс біля Стамбулу; його грабували 10 годин і пішли без втрат. У 1625 р. козаки знову зробили масовані набіги, розорили Трапезунд і 250 прибережних селищ. У 1628 р. козаки напали на Крим, розграбували і спалили Карасу і Мінкуп. У 1629 р. стався набіг на Стамбул. Евлія Челебі описує одне із нападів, коли козаки узяти цю могутню фортецю, розташовану трьома ярусами на високому пагорбі, раптовим нальотом, використавши приставні драбини. Він же писав про захоплення козаками Самсуна, фортеця якого була зруйнована в декількох місцях, і фортеці Ганію, на яку нападали багато разів і, несучи здобич, розоряли і руйнували її.

У Східному Карахісарі населення сіл, що знаходилися поблизу від Чорного моря, в страху перед козаками ховало все цінне майно в «семикутній за формою фортеці на самій верхівці, що доходить до неба гір». Грабунку піддавалися також Трабзон, Інеболу, Крим і смуга від Очакова до Стамбула. Козацькі загони з'являлися навіть в околицях османської столиці [3, 29-31, 45, 79, 192-194, 214-220, 247, 298; 16, 341-429]. Добре відомі і описані в літературі оборони османами Очакова, Хаджибея, Акермана, Ізмаїла та інших фортець, що увійшли у військову історію України. Турки-османи під час захисту укріплених

пунктів вживали активну оборону, застосовуючи стрільбу з усіх видів зброї, робили вилазки. Оборона міст і фортець була ешелонованою, з урахуванням природних властивостей місцевості і застосуванням штучних перешкод. Укріплені пункти будувалися з використанням досягнень військової фортифікаційної науки.

Отже мистецтво облоги та захисту укріплених пунктів у другій половині XV – XVII ст. у османів досягло найвищого розквіту. Так, угорський історик Г. Агостон відзначав, що османське облогове мистецтво перевершувало фортифікаційне мистецтво Габсбургів аж до самого кінця XVI в. [17, 35]. Про те, що турки були майстерними в здобутті укріплених пунктів, свідчить той факт, що в ході османських кампаній в 1521-1566 рр. тільки чотири угорських фортеці зуміли витримати турецьку облогу, але при цьому тільки одна з них, Кьосег, була в 1532 р. обложена головною султанською армією [18, 33]. Для вивчення передового військового досвіду, для проведення військових реформ османи запрошували чисельних іноземних експертів, зброярів і інженерів. Тай-фа-і ефренджийе або «європейський корпус» був важливою частиною османської армії. Але, на жаль, стратегія лише копіювання противника, особливо наприкінці XVII і далі у XVIII ст., призводить до занепаду військової організації імперії [15, 21]. Звичайно, що тактика оборони і облоги укріплених пунктів османського війська під час найвищого піднесення не могла не вивчатися його противниками, не могла не вплинути на розвиток їх військового мистецтва, а найкращі здобутки повинні були бути запозичені і впроваджені у тактику їх військ. Одним з таких противників була тогочасна Україна. Українці брали участь у баталіях на боці Речі Посполитої, Московії, а потім Російської імперії, здійснювали власні походи у Туреччину, Крим, захищали від османів свої міста і фортеці. Тому вивчення тактики облоги і оборони укріплених пунктів османськими військами в другій половині XV – XVII ст. та її вплив на розвиток військового мистецтва українського війська залишається актуальним і сьогодні.

Посилання

1. Брикнер А.Г. Потемкин / А.Г. Брикнер. – СПб.: Издание К.Л. Риккера, 1891. – 276 с.
2. Турки-османы 1300-1774 гг. // Военно-исторический альманах Новый солдат № 99. – Артемовск: Книга, 2002. – 34 с.
3. Эвлия Челеби. Книга путешествий. – М., 1972. – Т. 2. – 278 с.
4. Крымский А. История Туреччины // Збірник історико-філологічного відділу, № 10, 1924. – РВФ «Олір», 1996. – 270 с.
5. Иналджик Г. Османська імперія. Класична доба (1300-1600) / Г. Иналджик; перекл. О. Галенко. – К.: Критика, 1998. – 284 с.
6. Заруба В.Н. Украинское казачье войско в борьбе с

турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). – Харьков: Основа, 1993. – 168 с.

7. Еремеев Д.Е. На стыке Азии и Европы. Очерки о Турции и турках. – М.: Наука, 1980. – 238 с.

8. Яковлев В.В. История крепостей. – СПб.: Полигон, 1995. – 311 с.

9. Горелик М.В. Вооружение народов Восточного Туркестана // Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. – М., 1995. – С. 359-430.

10. Военная революция второй половины XV – начала XVIII вв. [Электронный ресурс] // Точка зрения. – Часть 3: Вооруженные силы Османской империи в XV–XVII вв. – Режим доступа: <http://tochka.gerodot.ru/military/glava3.htm>.

11. Шамбаров В.Е. Тайна воцарения Романовых / В.Е. Шамбаров. – М.: Алгоритм, 2007. – 590 с.

12. Asikpasaoglu Tarihi / Tarih Dizisi. – Istanbul, 1992. – 173 s.

13. Новый турецкий источник по истории Крыма. Пер. Ф.Х. Хайбуллаевой // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 2001. – Вып. 8. – С. 362-365.

14. Крымский А. История Туреччины / Збірник історико-філологічного відділу, № 10, 1924. – РВФ «Олір», 1996. – 270 с.

15. Турки-османы 1300-1774 гг. // Военно-исторический альманах Новый солдат № 99. – Артемовск: Книга, 2002. – 34 с.

16. Тушин Ю.П. Русское мореплавание на Каспийском, Азовском и Черном морях (XVII в.). – М.: Наука, 1979. – 186 с.

17. Остапчук В., Галенко О. Козацькі Чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «Дар великих мужів у воюванні морів» // *Mapra Mundi: Збірник праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя.* – Львів-Київ-Нью-Йорк, 1996. – С. 341-426.

18. Agoston G. Guns for the Sultan. Military Power and Weapon Industry in the Ottoman Empire. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 320 p.

Черная Т.В. Тактика осады и обороны укрепленных пунктов османскими войсками во второй половине XV – XVII вв.

В статье рассмотрены вопросы, связанные с развитием тактики осады и обороны укрепленных пунктов османской армии во второй половине XV – XVII вв. Раскрываются приемы и способы захвата ими городов и крепостей, особое внимание обращается применению орудий во время осады крепостей (городов).

Ключевые слова: османы, крепость, осада, штурм, артиллерия, последовательная атака, активная оборона, заимствование.

Chorna T.V. Tactic of siege and defensive of the fixed points Osman troops is in the second half of XV – XVII.

The article concerns with issues, related to development of tactic of siege and defensive of the fixed points of Osman army in the second half of XV – XVII. The ways and methods of the fortress and cities capturing are considered. The special attention was paid to the application of tools and weapons, used by them during the siege of fortress (cities).

Key words: Osman, fortress, siege, assault, artillery, successive attack, active defensive, borrowing.

18.03.2013 p.